

Маҳкумлар Билан Тарбиявий Ишлар Ўтказилиши – Жазо Мақсадига Эришиш Воситаси Сифатида

*Матчанов Фахриддин Курамбой ўғли*¹

Аннотация: Мақолада муаллиф томонидан озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жиноий жазоларни ижро этаётган маҳкумлар билан тарбиявий ишлар ўтказилишини жиноий жазо мақсадига эришиш воситаси сифатидаги аҳамиятини, мазкур масалага оид айрим жиҳатлар ёритилган.

Шунингдек, мақолада жазони ижро этиш муассасаларида озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этишда белгиланган тартиб қоидаларга оғишмай амал қилиниши, жазони ижро этиш муассасалари маъмурияти томонидан давлатнинг мажбурлов чорасини адолатли қўлланилиши бир томондан маҳкумларни қонунга итоаткорлик руҳида тарбиялашга, иккинчи томондан жамиятда ижтимоий адолатнинг ўрнатилишига хизмат қилиши таъкидланган.

Бундан ташқари глобаллашув жараёнида ривожланган Ғарб мамлакатларида озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш тартиби ва шартларига янгича қарашлар шаклланаётган бир даврда, ушбу соҳада тадқиқот ишларини олиб бориш давр талаби бўлиб қолаётганлиги ҳам таҳлил қилинган.

Аксарият ҳолларда вояга етмаганлар билан амалга ошириладиган тарбиявий ишларга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Озодликдан маҳрум қилинганларнинг таълим тарбияси ва уларга қўлланиладиган мажбурлов чораларини амалга оширида рағбатлантириш ва интизомий жазолашнинг аҳамияти улкан ҳисобланади. Маҳкумларни рағбатлантириш ёки интизоий жазолаш чоралари ҳам қонун нормалари билан тартибга солинади. Бу масалаларнинг қонундан ташқари амалга оширилиши мумкин эмас, зеро бу маҳкумларнинг ахлоқан қайта тарбияланишига жиддий салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Мақолада, шунингдек тарбиявий ва ижтимоий мослашув ишларнинг зарур даражада олиб борилмаслиги сабабли, аксарият маҳкумларда эркинликда ҳаётни янгидан бошлашга мақсад йўқлиги, келажақда барқарорлик йўқлигидан ваҳимага тушиш, ўз кучи ва салоҳиятига ишончсизлик, оилавий ришталар узилиб кетганлиги учун оилавий қўллаб-қувватлаш даражаси деярли йўқолиб кетганлиги каби салбий ҳолатларга етаклаши кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: жазони ижро этиш, маҳкум, ижтимоий мослаштириш, тарбиявий таъсир, ахлоқан қайта тарбияланиш, рағбатлантириш ва интизомий жазо чоралари.

XXI асрда халқаро ҳамжамиятнинг глобаллашуви дунё мамлакатларининг ҳуқуқ тизимларининг бир хиллашуви (унификацияси)га ва мослашишига ўзига хос таъсир ўтказмоқда. Шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида ҳам деморатик давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришда суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотлар изчил амалга оширилмоқда. Ушбу ислоҳотларнинг таркибий қисми сифатида жиноят-ижроия қонунчилиги йўналишидаги ислоҳотлар ўзининг аҳамиятига кўра долзарблигича қолмоқда.

¹ Тошкент давлат юридик университети, мустақил изланувчиси

Жазони ижро этиш муассаларида озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этишда белгиланган тартиб қоидаларга оғишмай амал қилиниши, ЖИЭМ маъмурияти томонидан давлатнинг мажбурлов чорасини адолатли қўлланилиши бир томондан маҳкумларни қонунга итоаткорлик руҳида тарбиялашга, иккинчи томондан жамиятда ижтимоий адолатнинг ўрнатилишига хизмат қилади.

Бундан ташқари глобаллашув жараёнида ривожланган Ғарб мамлакатларида озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш тартиби ва шартларига янгича қарашлар шаклланаётган бир даврда, ушбу соҳада тадқиқот ишларини олиб бориш давр талаби бўлиб қолмоқда.

Шу жумладан, XXI асрда ахборот технологиялари юксак даражада ривожланаётганлиги илғор технологияларни озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этишда қўллаш заруриятини келтириб чиқармоқда. Бу эса, ўз навбатида, айнан шу йўналишда тадқиқотлар олиб борилишини тақозо қилмоқда.

Жаҳондаги кўплаб мамлакатлар жиноят-ижроия қонунчилигида маҳкумлар билан ишлаш, уларни ресоциализацияси билан боғлиқ масалаларга алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодексида ҳам жиноят-ижроия қонунчилигининг вазифаларидан бири сифатида маҳкумларни ахлоқан тузатиш мустаҳкамланган [1].

Бугунги кунда жиноятларни адолатли тарзда ижро этиш - жамият ҳаётини ҳимоялашнинг ўзига хос белгисидир. Бу фаолиятнинг муҳим бўғини ҳисоблавиш, маҳкумларнинг соғлигини ҳимоя қилиш, уларга ўз вақтида сифатли ва юқори даражали тиббий ёрдам бериш ва тиббий хизмат кўрсатиш, жамиятнинг адашган ёхуд ижтимоий хавфли шахслар бўлса ҳам, ёрдамга муҳтож маҳкумларга соғлигини тиклаб, жамиятга соғлом қайтишга имкон беради.

Маҳкумларни ахлоқан тузатиш ва қайта тарбиялаш мақсадида уларга нисбатан тарбиявий таъсир чоралари қўлланилади [2]. Маҳкумларга нисбатан қўлланиладиган тарбиявий таъсир чораларининг асосий вазифаси, йўналиши ва шакли ЖИКнинг 97-моддасида белгилаб берилган. Унга кўра, маҳкумларни ахлоқан тарбиялашнинг асосий вазифаси уларни жамият ва ахлоқ-одоб талабларига риоя этиш руҳида қайта тарбиялаш, маҳкумларнинг билим ва маданий савиясини янада оширишга йўналтирилган бўлади. Шунингдек, тарбиявий таъсир чоралари маҳкумларнинг жамиятга ва меҳнатга ҳалол муносабатини шакллантириш ҳамда улар руҳий дунёсини ижобий жиҳатдан бойитишга қаратилади.

Маълумки, амалдаги жиноий жазолар тизимида озодликдан маҳрум қилиш жазоси энг оғир жазо ҳисобланади. Гарчанд, ЖКнинг 43-моддасида умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси алоҳида жазо сифатида кўрсатилган бўлсада, ушбу жазо турининг тавсифи ва ижро қилиш хусусиятидан келиб чиқиб, озодликдан маҳрум қилиш жазосининг бир қисми сифатида қаралиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Маҳкумларга қўлланиладиган тарбиявий таъсир чораларини қўллаш колониянинг ички кун тартибига ва маҳкумларнинг иш вақтларига таъсир кўрсатмаган ҳолда ташкил этилади. Шу билан бирга, М.Ҳ.Рустамбоев ва бошқаларнинг фикрича, тарбия жараёнларининг муваффақиятли амалга оширилиши учун қуйидаги асосий тамойилларни инobatга олиш зарур:

- тарбиявий жараёнининг ҳар бир кўринишида инсон кадрининг баландлиги, улуғлигига эътибор бериш, эсдан чиқармаслик;
- тарбия жараёнининг педагогикаси ва психологияси;
- талабчанлик билан бир қаторда озодликдан маҳрум этилганларга инсонпарварлик билан муносабатда бўлиш,
- ички ҳаётда ва гуруҳ ичида маҳкумларнинг ўз-ўзларини мустақил бошқаришга фаоллик билан ўтиш [3].

Ушбу фикрга қўшилган ҳолда, биз шуни ҳам таъкидлаб ўтишни лозим топамизки, тарбия ишларини қўллашда, албатта ЖИКнинг 6-моддасида белгиланган қонунийлик, адолат,

инсонпарварлик, демократизм, жазони ижро этишда дифференциация ва индивидуаллаштиришга риоя этиш, мажбурлов воситаларини оқилона қўллаш ва маҳкумларнинг қонунга итоаткор хулқ-атворини рағбатлантириш тамойилларига асосланиши шарт.

Жазони ижро этиш муассасаларида тарбия ишлари маънавий, ҳуқуқий, жисмоний ва бошқа йўналишларда олиб борилади.

Ю.В.Баранов ҳам таъкидлаб ўтганидек, давлат ва жамият онгида замонавий шарт-шароитларда ҳар бир инсон ақли-заковати, ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланиш ва уларни ривожлантириш зарурияти, пенитенциар муассасалардаги ҳамжамиятни фуқаролик жамияти бир қисми сифатида тан олиш устуворлигида маҳкумлар билан ижтимоий-тарбиявий ишлаш муаммоси алоҳида ўрин касб этмоқда [4].

Бу борада, фикримизча, Ўзбекистон Республикаси ЖИҚда ЖИЭМларнинг ижтимоий-педагогик ва тарбиявий-ҳуқуқий йўналишдаги фаолияти кучайтирилган. Зотан, назаримизда, инсон, жамият, қонун, меҳнат, жамиятда яшаш меъёрлари, қоидалари ва анъаналарига ҳурмат руҳини тарбиялаш – бу пенитенциар муассасаларда тарбиянинг асосий мақсади бўлса, ўз навбатида жамият ва ҳар бир инсон онгида собиқ маҳкумга нисбатан толерант муносабатни шакллантириш ҳам энг муҳим тарбия элементларига айланмоқда.

Афсуски, бу борада жамият онгини ўзгартириш, ЖИЭМда бўлиб қайтган жамият аъзоларига нисбатан нормал муносабат ўрнатиш масаласи ҳанузгача машаққатли иш бўлиб келмоқда [4].

Фикримизча, бу борадаги аҳволни ижобий тарзда ўзгартириш учун маҳкумларни жамиятга қайтариш жараёнига бир қатор замонавий ижтимоий-педагогик воситалар киритиш шарт, шунингдек пенитенциар тизим муассасаларининг тарбиявий-тузатиш салоҳиятини янада кучайтириш, фаол равишда ижтимоий нодавлат нотижорат ташкилотлар таъсир кучи ва имкониятларидан, маҳкумларнинг индивидуал ижтимоийлашуви манбаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Бу масалада биз тадқиқотчилар М.Рыбак, С.Лузгин нуқтаи назарига қўшилган ҳолда, ЖИЭМларда тарбиявий ишларнинг самарадорлиги, маҳкумларнинг фаол ижтимоийлашуви ушбу муассасаларда ижтимоий ишнинг ташкил этилиши, тарбиявий, педагогик ва психологик йўналишдаги касб эгалари билан тўлақонли таъминланганлик даражаси билан боғлиқлигини эътироф этамиз [5].

Таъкидлаш лозимки, мамлакатимиз пенитенциар тизим муассасаларида ижтимоий иш деярли йўлга қўйилмаган, бу борада қилинадиган ишлар ҳали жуда кўп. Унинг тўғри ташкил этилиши, ЖИЭМ тизимини қайта ислоҳ этилишини жадаллаштириб, жиной ижозларни ижро этиш шарт-шароитларни янада инсонпарварлашувига кўмак беради.

Шу маънода, биз шунга эътибор қаратмоқчи эдикки, Ўзбекистон Республикасида инсон кадр-қиммати, жамиятда, шу жумладан маҳалладаги ўрни, маънавият, эътиқод ва диний толерантлик жиҳатлари кадрланиши нуқтаи назаридан, пенитенциар тизим ичида ижтимоий ишни ташкил этишда айнан маънавиятга, хусусан диний тарбияни тўғри ташкил этишга алоҳида урғу бериш зарур.

Боиси, ижтимоий иш нафақат маҳкумларни қайта тузатиш ва тарбиялашнинг самарали воситаси, балки шахснинг жамият билан узвий боғлиқлигини таъминловчи, қайта ижтимоийлашуви, жамиятга мослашуви даврида пенитенциар тизим ва жамиятнинг барча имкониятларидан самарали фойдаланиш имконини туғдирувчи восита ҳисобланади.

Албатта, маҳкумларнинг маънавий тарбиясини диний билимларни тарғиб қилиш ёки ўргатиш руҳида ташкил этишга йўл қўйилмайди, лекин унинг диний дунёқарашининг ихтиёрий шаклланишига ҳам тўсқинлик қилинмайди. Жазони ижро этиш муассасаларида маҳкумларнинг диний урф-одатларини амалга оширишларига ҳам ички кун тартиби қоидаларига зарар

етказмаган ҳолда йўл қўйилади. Маҳкумни ахлоқан тузатиш ва қайта тарбиялаш тизимида ҳозирги кунда диний тарбиялашнинг зарурати борлигини алоҳида таъкидлаш лозим [6].

Ҳозирда тадқиқотчилар, тарбиявий ишларни назарий асосларини ўрганишда, уни ташкил этиш ва ривожлантиришнинг оптимал моделларини излашмоқда.

Масалан, И.Б.Ускачева маҳкумлар билан тарбиявий ишлаш остида ЖИЭМнинг махсус ходимлари томонидан турли психологик, педагогик, ташкилий, иқтисодий, ҳуқуқий ва ахборот-коммуникация воситалари ёрдамида олиб бориладиган ҳамда маҳкумларга маънавий-руҳий, маданий, ахлоқий ва жисмоний ривожланиш, жазони ижро этишда ва озодликка чиққанидан сўнг жамият меъёрлари ва талабларига мос тарзда яшаши учун ижтимоий ёрдам кўрсатишга қаратилган комплекс фаолиятни тушунади [7].

Е.Г.Багрееванинг фикрича, пенитенциар муассасадаги тарбиявий иш маҳкумларни ахлоқан тузатиш мақсадида уларга ижтимоий кўмак бериш, қўллаб-қувватлаш ҳамда уларда жазони ижро этиб бўлганидан сўнг қайта тарбияланиб чиқиши ва ижтимоий мослашуви юзасидан зарур кўникмалар шакллантиришдан иборатдир. Тарбиявий-ижтимоий ишлар моддий, ахлоқий-маънавий ва психологик кўмак бериш, ҳуқуқий ва бошқа ижтимоий билимлар шакллантириш мақсадида маҳкумлар билан индивидуал ва гуруҳ шаклларида амалга оширилади [8].

Бизнингча, тарбиявий ишларга юқоридаги муаллифлар томонидан маъқуллаш ва ижобий эътироф қилиш мумкин бўлган таърифлар берилган. Шу билан бирга, бизнингча, тарбиялаш ишининг ўзига хослиги ва турли шаклларда, асосийси турли ижтимоий субъектлар томонидан амалга оширилиши нуқтаи назаридан қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқ:

“Тарбиявий ишлар – бу қайта тарбия ва ахлоқ-тузатиш мақсадларидан келиб чиққан ҳолда бир тарафдан пенитенциар тизим ходимлари, махсус давлат ва нодавлат нотижорат ташкилотлар, маҳкумнинг қариндош-уруғ ва яқинлари билан, бошқа тарафдан маҳкумлар ўртасида вужудга келадиган фаол ижтимоий муносабатлар тури бўлиб, у индивидуал, гуруҳ ва жамоавий шаклда олиб борилиб, жиноят содир этган шахснинг самарали ва тугал ижтимоийлашуви (жамиятга мослашуви)ни назарда тутди”.

Маҳкумларни тарбиялаш уларнинг ахлоқий, маънавий билимларини бойитишга йўналтирилади. Маҳкумларнинг тарбия ишларини ташкил қилиш турли усулларда амалга оширилиши мумкин. Жумладан, маҳкумларнинг тарбия ишлари ахлоқий, маънавий ва ҳуқуқий мавзуларда суҳбатлар уюштириш, махсус учрашувлар ўтказиш, савол-жавоб кечалари уюштириш, деворий ёки кўргазмали тарғиботларни ташкил қилиш, жамиятдаги ижтимоий-ҳуқуқий ўзгаришлар билан таништириб бориш каби шаклларда ташкил этилиши мумкин.

Маънавий тарбия тарбиявий ишларни негизи бўлиши билан бир қаторда икки омилга таянади:

Биринчиси: шахснинг иродаси, ҳис-туйғуларининг тузилиши, руҳий ривожланиши ва унинг кучлилиги ҳамда уларнинг йўналтирилганлиги;

Иккинчиси: бу ва бошқа турдаги тарбияларнинг таркибий қисми сифатида маънавий тарбиянинг кўзда тутилиши. Масалан, ҳуқуқий тарбия қонунларга итоаткорлик кўникмасини ҳосил қилиши билан муҳим аҳамиятга молик. Қонунда тарбиявий ишларни олиб боришнинг асосий йўналишларни белгилаб берилган ҳолос, қолган барча йўналишлар судланганлар билан олиб бориладиган фаолиятда ва шу соҳадаги бошқа ишларда белгиланади. Энг аввало, улар эстетик тарбиялаш ҳисобланиб, янги турдаги иқтисодий тарбия турларини ҳам ўз ичига олади.

Шу орада, биз тарбия ишларини олиб бориши лозим бўлган ЖИЭМ ходимларига қўйиладиган қуйидаги талаблар ва уларнинг асосий вазифаларини ажратиш лозим, деб ҳисоблаймиз:

ахлоқий ва маънавий руҳияти бузук маҳкумларни аниқлаш ва улар билан индивидуал ишлаш;

аввалги ҳаётида ижтимоий муаммолари мавжуд бўлган маҳкумларни аниқлаб, ижтимоий муаммоларини ҳал этишга кўмаклашиш;

маҳкумларни жазони ижро этишнинг бутун даврида ҳар қандай ҳолатда имкон қадар қўллаб-қувватлаш ва рухиятини зарур даражада ушлаб туриш;

алоҳида эътиборга муҳтож тоифадаги маҳкумлар билан ишлаш, уларнинг ижтимоий муҳофазасига эътибор билан ёндашиш;

маҳкумларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин бошқа маҳкумлардан имкон қадар ажратган ҳолда сақлаш;

маҳкумларнинг ўқиши, меҳнатини ташкил этишда уларнинг шахсий салоҳиятига эътибор қаратиш ва индивидуал тарзда ёндашиш;

озодликдан маҳрум қилиш жойларидан чиқаётган шахсларга ижтимоий мослашувида кўмак бериш, хусусан ҳуқуқий мақомини тиклаш, имтиёзлар ва ижтимоий-ҳуқуқий реабилитация масаласида тегишли ҳуқуқий маслаҳат бериш;

ЖИЭМда ижтимоий кўмаклашиш иши тизимини жорий этиш ва яхшилаш;

маҳкумларнинг ахлоқий тузалиши йўлидаги мустақил ҳаракатларини қўллаб-қувватлаш;

маҳкумнинг ижтимоийлашувига кўмак беришда унинг маданияти, маънавияти, қарашлари ижобий тарафга ўзгариши, ўзини ўзи жамиятда назорат қилиш даражаси юксалишига олиб келадиган омилларни кучайтириш;

маҳкумнинг ходимлар ва бошқа инсонлар, шу жумладан бошқа маҳкумлар билан ўзаро муносабатларини нормал ривожланишига эътибор қаратиш.

Тадқиқотчилар Г.Долженкова, С.Бабаян тарбиявий ишларнинг муҳим жихатларидан бир сифатида ЖИЭМ ходимларининг ижтимоий-ҳуқуқий салоҳиятини ошириш, уларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий муҳофазасини таъминлашни эслатишади [9]. Назаримизда, бу ғояларда ижобий фикр мавжуд, зеро маҳкумлар билан тарбиявий ишларни асосан ЖИЭМ ходимлари олиб боришади.

ЖИКнинг 97-моддасига мувофиқ, тарбиявий иш яқка тартибда, гуруҳ билан ва оммавий шаклда олиб борилади.

Яқка тартибдаги тарбиявий таъсир чоралари ҳар бир маҳкумнинг ҳуқуқий, ахлоқий ва жисмоний хусусиятларини тушунтириш шаклларида ташкил этилади.

Гуруҳ шаклида тарбиявий таъсир чоралари маҳкумларнинг меҳнат интизомига риоя қилиш, меҳнат режаларини бажариш, гуруҳ аъзоларини рағбатлантириш ёки жазолаш кўринишларида ташкил этилади. Таъкидлаш жоизки, муассасанинг кун тартибида белгиланган тарбиявий соатлари асосан гуруҳ шаклида ўтказилади.

Хусусан, жаҳон ва халқ маданияти дурдоналаридан баҳраманд бўлиш, янги маънавий ва руҳий билимларни эгаллаш мақсадида жазони ижро этувчи ҳар бир муассасада кутубхоналар ташкил этилиб, уларда маҳкумлар ўқув, бадий ва бошқа хил ахборот материалларни (адабиёт, газета ва журналлардан) мутолаа қилиши мумкин [10].

Шу билан бирга, айниқса вояга етмаганлар билан амалга ошириладиган тарбиявий ишларга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Бу борада бир масалани айтиб ўтиш жоиз, назаримизда.

Озодликдан маҳрум қилинганларнинг таълим тарбияси ва уларга қўлланиладиган мажбурлов чораларини амалга оширида рағбатлантириш ва интизомий жазолашнинг аҳамияти улкан ҳисобланади. Маҳкумларни рағбатлантириш ёки интизомий жазолаш чоралари ҳам қонун нормалари билан тартибга солинади. Бу масалаларнинг қонундан ташқари амалга оширилиши мумкин эмас, зеро бу маҳкумларнинг ахлоқан қайта тарбияланишига жиддий салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, айрим вояга етмаган маҳкумларда озод ва эркин юришга эҳтиёж сўнгги вақтларда ўз аҳамияти ва қадрини йўқотган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бунга

салбий моддий ва ижтимоий шарт-шароит, маҳкумлар руҳиятидаги ўзгариш (хеч кимга кераксиздек хис қилиш) ва бошқа омилар сабаб бўлмоқда [11].

Шак-шубҳа йўқки, тарбиявий ва ижтимоий мослашув ишларнинг зарур даражада олиб борилмаслиги сабабли, аксарият маҳкумларда эркинликда ҳаётни янгидан бошлашга мақсад йўқлиги, келажакда барқарорлик йўқлигидан ваҳимага тушиш, ўз кучи ва салоҳиятига ишончсизлик, оилавий ришталар узилиб кетганлиги учун оилавий қўллаб-қувватлаш даражаси деярли йўқолиб кетганлиги каби салбий ҳолатларга етаклайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодекси. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 03/22/770/0424-сон. <https://lex.uz/acts/163629>
2. Абдурасулова Қ.Р. Криминология..Т.: ТДЮИ.2007. 82 бет; Павлов В.Г. Совершенствование уголовно-исполнительного законодательства по реализации исполнения наказания в виде лишения свободы //Пенитенциарная преступность: история и современность: Материалы Всерос. науч.-практ. конф. /ВЮИ Минюста России, Владимир, 2003. С.82-88; Ременсон А.Л. Как воздействовать на злостных нарушителей режима //К новой жизни.-1964.-№8. С.53-55; Зверева О.Н. Реализация принципа индивидуализации наказания при исполнении лишения свободы: Дисс... канд. юрид. наук. Рязань 2005. С.169.
3. Жиноят ижроия кодексига шарҳлар. Масъул муҳаррир:ю.ф.д., проф. М.Ҳ. Рустамбоев. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2007. – Б.192.
4. Баранов Ю. В. Стадии ресоциализации осуждённых в свете новых социально-антропологических воззрений и социальной философии. СПб.: издательство Р. Асланова Юридический центр Пресс, 2006. С. 19.
5. Рыбак М. С. Ресоциализация осуждённых к лишению свободы: проблемы теории и практики. 2-е изд., испр. и доп. Саратов: издательство ГОУВПО Саратовская государственная академия права, 2004. С. 34.
6. Жиноят ижроия кодексига шарҳлар. Масъул муҳаррир:ю.ф.д., проф. М.Ҳ. Рустамбоев. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2007. – Б.195-196.
7. И.Б.Ускачева. Социальная работа с осуждёнными в России: историческая ретроспектива, современность и будущее. Рязань, 2006. С.3.
8. Нравственное, правовое и трудовое воспитание осуждённых, содержащихся в ВК / под ред. Е. Г. Багреевой. М.: НИИ ФСИН России, 2005. С. 10.
9. Долженкова Г. Д., Бабаян С. Л. и др. Пути совершенствования социальной работы с осуждёнными в учреждениях ФСИН России. М.: НИИ ФСИН России, 2005. С. 15.
10. Жиноят ижроия кодексига шарҳлар. Масъул муҳаррир:ю.ф.д., проф. М.Ҳ. Рустамбоев. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2007. – Б.195-196.
11. Прохорова М. В. К вопросу о стимулировании позитивной активности несовершеннолетних осуждённых в воспитательных колониях // Человек: преступление и наказание. 2009. № 1 (64). С. 53-54.

